

Xəyalə Muğamat qızı Mürsəliyeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrası

murseliyeva.xeyale@mail.ru

SÜNİ DİLLƏRİN TƏRTİBİ PRİNSİPLƏRİ

Xülasə

İnformasiya partlayışı, beynəlxalq dillərin sayının daim artması müasir dil vəziyyətini olduqca çətinləşdirir. Dillərin qarşılıqlı təsiri son nəticədə dünya dilləri ilə paralel fəaliyyət göstərən beynəlxalq süni dillərin yaranmasına səbəb olur. İnterlingvistik məsələlərin genişlənməsi müasir dünyanın dil mənzərəsinin ağırlaşmasının təbii nəticəsidir. Ünsiyyət vasitəsi olaraq beynəlxalq dilləri və beynəlxalq dilləri öyrənən dilçiliyin bir sahəsi kimi müəyyənləşdirilən müasir interlingvistika dylarası baryeri aşmağın vacibliyi ilə məşğul olur. Beynəlxalq süni dil problemi İ.A. Boduen de Kurtene, V.P. Qriqorev, N.L. Qudskov, E.K. Drezen, A.D. Dulçenko, M.İ. İsayev, S.N. Kuzneçov, A.S.Melnikov və bir çox digər alimlərin yazılarında geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: *təbii dil anlayışı, süni dil anlayışı, dilin sünilik dərəcələri, dilin həqiqiliyi*

Principles of compiling artificial languages

Summary

The explosion of information and the ever-increasing number of international languages make the modern language situation very difficult. The interaction of languages ultimately leads to the creation of international artificial languages that operate in parallel with the world's languages. The expansion of interlinguistic issues is a natural consequence of the aggravation of the linguistic landscape of the modern world. The modern interlinguistic dialect, which is defined as a field of linguistics that studies international languages and international languages as a means of communication, deals with the importance of overcoming the barrier. The problem of international artificial languages is widely covered in the writings of I.A. Baudouin de Courtenay, V.P. Qrigorev, N.L. Gudskov, E.K. Drezen, A.D. Dulchenko, M.I. Isayev, S.N. Kuznechov, A.D. Melnikov and many other scientists.

Key words: *the concept of natural language, the concept of artificial language, the degree of artificiality of language, the authenticity of language*

Giriş

Çoxdillilik insanlara ta qədimdən lənət kimi görünürdü. Babil qülləsi ilə əlaqəli İncil əfsanəsində məlumat verilir ki, insanlar cənnətə qüllə tikməyə cəsarət etdikdə, Tanrı qüllənin tikintisində iştirak edən insanların dillərini qarma-qarışıq bir hala salır və insanlar bir-birlərini başa düşmürlər. Beləcə insanların planları pozulur. Bundan sonra yarımçıq qüllə və planlanan şəhər həmin insanlar tərəfindən tərk edilir. Günümüzdə də “Babil qülləsi” deyildikdə çox zaman tamamlanmamış işlər, uğursuzluğa məruz qalan işlər və planlar başa düşülür. İnsanlar bu lənətin qaldırılacağını, bir-birlərini yenidən anlayacaqları vaxtı xəyal edirdi və bu məqsədlə, qədim farslar, yunanlar, romalılar, şərq və qərbin orta əsr alimləri insanları universal bir dil anlayışına qaytarmaq fikri əsasında birləşirlər.

İlk dəfə süni dil anlayışı ilə bağlı araşdırma cəhdi Lui Kutyura və Leopold Lo tərəfindən edilib. Onlar bütün təsnifatları əhatə edəcək 38 sistem nümayiş etdirmiş və vahid köməkçi beynəlxalq dil məsələlərini həll etmək, dünya elm akademiyaları ittifaqını cəlb etmək məqsədi ilə qurum təsis etmişlər.

Vahid ümumdünya dili- beynəlxalq dil termini aşağıdakı şəkildə izah edilir:

1. Beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi təklif olunan süni köməkçi dil;
2. Dünyanın xeyli ölkələrinin xalqları tərəfindən beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilən təbii dil;
3. Geniş miqyasda siyasi-ərazi birlikləri nümayəndələri arasında ünsiyyət üçün vasitə kimi təklif olunmuş sosial-dil qurumu (İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti, 2010: 11).

Qeyd edək ki, interlingvistika tarixində ümumdünya dilinin əsası haqqında iki fikir mövcuddur:

1. Ümumdünya dilinin milli (təbii) dillər əsasında yaranacağı;
2. Ümumdünya dilinin süni dillər əsasında yaranacağı.

Məlumdur ki, insanlar minlərlə dildə danışirlər. Təbii dillərin bolluğuna baxmayaraq (və paradoksal olaraq bu bolluğa görə) demək olar ki, min ildir insanlar tərəfindən süni dil layihələri yaradılır. Bəs “təbii dil” və “süni dil” nədir? Bunu aydınlaşdırmaq üçün əvvəlcə insanın, insan cəmiyyətinin həyatında və işində

“təbii” və “süni” anlayışlarının nə olduğuna fikir verməliyik. Qeyd edək ki, bəşər cəmiyyəti yarandığı ilk gündən təbii dillər zaman-zaman yaranmış, bir hissəsi işləkliyi itirmiş, böyük bir qismi isə müəyyən dəyişikliklərlə bugünədək qorunub saxlanılmışdır. Dil hər bir xalqın mənəvi sərvətidir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “təbii” sözü “həqiqi, əsl, natural (süni əksi)” mənasını ifadə edir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006: 283).

Həmin lüğətdə süni sözünün mənası isə belə göstərilir: 1. Təbii deyil, insan əli ilə düzəldilmiş, əslində olduğu kimi düzəldilmiş; 2. Saxta, uydurma, qeyri-səmimi. (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006: 170).

Dilçilik tarixində süni dil və təbii dil terminlərinə münasibət heç zaman birmənalı olmamışdır. Bu baxımdan dilçilərin fikirlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Süni dil terminini inkar edərək, yalnız təbii dil termininə önəm verənlər;
2. Süni dil termininə önəm verərək, süni dil layihəsi hazırlamağa çalışanlar;
3. Bu anlayışlar arasında sərhəd qoymayanlar: hər şeydə bir az süni, bir az təbii olduğunu əsaslandırırlar.

E. Sepir, G.Meyer, K.Bruqman, A.Leskin süni dil termini yaratmağın əleyhdarları olmuşlar. E.Sepir II Beynəlxalq Dilçilər Qurultayında süni dillər termininə etiraz etmişdir: “Süni termini, praktikada istifadə olunan bu cür qurulmuş dillər üçün nə psixoloji, nə də tarixi əsaslandırmaya malikdir” (Foster,1921: 87).

Boduen de Kurtene, A.A.Şaxmatov, N.Y.Marr və bir çoxları isə “süni dil” termininə xüsusi önəm vermişlər. N.Y.Marr yazır: Dünyada natural dil yoxdur, bütün dillər sünidir, hamısı insanlıq tərəfindən yaradılmışdır” (AH CCCP, 1936: 35).

Marrın irəli sürdüyü bu fikir həqiqəti əks etdirir. Nəzərə alsaq ki, dil ünsiyyət vasitəsidir və bu ünsiyyət bacarığı insanda ən ali səviyyədə inkişaf edib, onda bütün dillərin də insan zəkasının nəticəsi olduğunu dana bilmərik. Dilimizin lüğət tərkibi daima inkişaf edir və onda, hər zaman az-çox dəyişikliklər nəzərə çarpır. Bu dəyişikliklər də insan zəkasının nəticəsidir, süni şəkildə aparılır. Lakin bu kimi dəyişikliklər bizə təbii və süni dilləri eyniləşdirməyə əsas vermir. Süni dil bir və ya bir neçə şəxsin təxəyyülünün məhsuludur: bu dil ya hazır dil materiallarından istifadə edilməklə tərtib edilir (esperanto, ido, volapük və s.), ya da qondarma şəkildə yaradılır (elven dilləri).

Rəssam, musiqçi, mühəndis, riyaziyyatçı öz həmkarı ilə ana dilini bilmədən də ünsiyyət qura, birlərini başa düşə bilirlər, bu söz dilinin başqa mənasıdır. Dil ünsiyyəti isə bütün bəşəriyyəti əhatə edir.

1. İlk görkəmli marksistlərdən olan Pol Lafarque (1842-1911) fransız aristokratiyasının dilini – adi insanların dilindən fərqli olaraq – süni hesab edirdi (Zamenhof, 1887:30). Akademik A. A. Şaxmatov dildə hər hansı bir normallaşdırmanı süni adlandırırdı. Boduen de Kurtene yazır: “Demək olar ki, həmişə ədəbi dil süni şəkildə yaranmışdır” (Бодуэн де Куртенэ, 1904: 42). Prof. L. A. Bulaxovski (Булаховский,1950:8) də eyni fikirdə idi: “Qeyri-ədəbi dillər yoxdur ...”.

Materialistlərin nöqteyi-nəzərindən bu anlayışlar arasında heç bir qanuna zidd və sərt sərhəd yoxdur. Axı, “süni şəkildə” edilən hər şey, canlı və canlı olmayan təbiətin tabe olduğu eyni riyaziyyat, fizika, kimya və digər elmlərin eyni qanunları əsasında təbiətdə olan materialdan hazırlanmışdır.

Tarixi inkişaf zamanı insan əvvəllər ona təbiətin çətinliklə bəxş etdiyi bir çox şeyi etməyi öyrəndi: süni lif, süni ipək, süni yun, süni xəz, süni kauçuk və s. Bu məhsullar təbiilik baxımdan daha yaxşı, daha gözəl və daha davamlıdır. Lakin sintetik materiallar - plastik - istehsalda və gündəlik həyatda, yəni bütün insan fəaliyyətində getdikcə daha böyük rol oynayır.

Əslində, Hüqo Şuxardtın da qeyd etdiyi kimi, dilçilikdə təbii adlanan proseslər və süni adlanan proseslər arasında əsaslı fərq yoxdur, belə ki, süni dillər az-çox təbii, təbii dillər isə az-çox sünidir.

Yazılarından birində prof. B. M. Kedrov qeyd edir ki, “təbii və anlaşılan” anlayışlar “təbiət” ilə, “süni” anlayışı bir insanla, onun sənəti, bacarığı ilə əlaqəlidir... İnsanın formalaşması onun əmək fəaliyyəti ilə, ictimai istehsalın yaranması ilə ayrılmaz dərəcədə bağlıdır və bu isə o deməkdir ki, insan öz fəaliyyətini məhz süni olanlardan başlayır. “Süni” anlayışı praktikamızda “təbii” dən fərqli olaraq yüksək elmi, texniki və sosial inkişafda daha yüksək dərəcəyə çatmaq deməkdir”(Кедров,1959: 18).

B. M. Kedrov tərəfindən verilən insan fəaliyyətindəki süni təriflə üst-üstə düşən bu görüşə görə, yer üzündə səslənən bütün dillər və ləhcələr sünidir.

Süni dillər termininin ən çox yayılmış istifadəsi, ümumilikdə təbii dillər kimi milli və etnik dillərə qarşı olan beynəlxalq dillərin layihələri ilə əlaqəlidir. İşdə qeyri-dəqiqlik yığını: əvvəlcə tarixi dillər təbiət sözlərindən təbii adlanır; ikincisi, yazılı olmayan dillərlə ədəbiyyat arasında heç bir fərq qoyulmur; üçüncüsü, beynəlxalq dildə olan layihələrə beynəlxalq dillər deyilir (beynəlxalq dil ilə onun layihəsi və ya layihələri arasındakı məsafə çox böyükdür); dördüncüsü, layihə dillərindən- posteriori və apriori arasında heç bir fərq qoyulmur. Süni dillər termininin polemikası hələ də davam etməkdədir.

“Dil modelləşdirmə prinsipləri” kitabının müəllifi P. N. Denisov ümumbəşəri bir dil ideyasının həyata keçirilməsinin mümkünlüyünə inamsızlığını dilə gətirdi: “Fərman vermək imkanına gəldikdə [?!]

bəşəriyyətin vahid bir dilə keçidi [dərhal vahid dilə!!], heç olmasa esperanto dilinin növü ilə yaradılsa, onda belə bir fürsət utopikdir ... Dilin həddindən artıq konservatizmi, sıçrayışların və qəfil dəyişikliklərin mümkün olmaması, dilin düşüncə və cəmiyyət ilə ayrılmaz bağlantısı və bir çox başqa dilçilik halları cəmiyyəti dağılmadan bu cür islahatın həyata keçirilməsinə imkan vermir” (Денисов, 1965: 10).

“Səslər və işarələr” kitabının müəllifi A. M. Kondratov hesab edir ki, bütün mövcud dogma dillər heç vaxt “süni şəkildə icad olunmayan” universal “dil ilə əvəz edilə bilməz.” Bununla belə, köməkçi bir dil fikrini qəbul edir: “Yalnız və yalnız xarici insanlarla danışarkən istifadə olunan bir vasitəçi dil haqqında danışa bilərik” (Кондратов, 1966: 130-131).

Təbii dil- bu, fonologiyadan qrammatikaya və semantikaya qədər dilçiliyin sahəsidir. “Təbii dil insanın fikri fəaliyyətinin nəticəsi və vasitəsidir”. Yalnız təbii dildə göndərilən informasiya insan tərəfindən başa düşülür. Bugünkü təbii dillər cəmiyyətlərin tarixi inkişafının məhsuludur. İxtisas (məs.; kimya, riyaziyyat) və süni dillər (esperanto, ido və s.) müstəqil razılaşmaların konvensiyaları və ya sistemləridir. Ancaq onlar da təbii dilə söykənir. Təbii dildə ünsiyyət zamanı əşya və ya varlığın özü deyil, onları əvəz edən sözlər və onlar arasındakı əlaqələr mühüm rol oynayır (Veysəlli, 2010: 53).

O. Yespersen (1933: 18) “Dildə təbiət və sənət” (“Dildə təbiət və incəsənət”) adlı kitabda milli dillər və inşa edilmiş dillər terminlərindən istifadə etməyi təklif etmişdir. Lakin, birincisi, bütün etnik dillər milli deyildir, ikincisi, qurulmuş dillər müxtəlif dərəcədə süni olur və üçüncüsü, dilin inkişaf mərhələlərini əks etdirən bu kimi dillər arasında kəskin fərq yoxdur (bu iki baxımdandır).

Bəşəriyyətin tarixi inkişafı zamanı ictimai həyatda ictimai şüurun artan rolu ilə dil getdikcə sünülür. Fransız dilçi Mişel Breal inanırdı ki, yalnız instinktiv qışqırıqlar (səslər) “əsl mənada” təbii dil sayıla bilər. Eyni zamanda, davamlı olaraq təbii adlandırılan dillərin qüsurlarına diqqət çəkdi: “Yalnız vərdis bu çatışmazlıqları bizdən gizlədir” (Лафарг, 1930: 284).

Süni və təbii dil anlayışlarına qarşı yaranmış bu münasibət dilçilər arasında müxtəlif fikir ayrılığına səbəb olmuşdu. Ya bu qeyri-dəqiq termindən imtina etmək, ya da dəqiqləşdirmək lazım idi. Dilin müxtəlif sünilik dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi ilə bu vəziyyət aydınlaşdırıla bilər. Dil süniliyinin beş dərəcəsi ayırd edilə bilər:

1) süniliyin birinci dərəcəli dilləri - danışılmayan dillər (yazısı olmayan dillər) və ya milli dilin yazılmamış bir ləhcəsinin nitq elementi, tarixi dillərin və dialektlərin ədəbi normalardan əvvəlki və ya ondan xaric tələffüzü;

2) süniliyin ikinci dərəcəli dilləri –müəyyən normalarla tənzimlənmiş milli ədəbi dillər;

3) süniliyin üçüncü dərəcəli dilləri - hələ praktik və ya eksperimental təcrübədə tətbiq edilməmiş dillər, bəşəriyyətin dil təcrübəsi əsasında, tarixi dillər (aposterior dillər) əsasında yaradılan beynəlxalq dil layihələri;

4) süniliyin dördüncü dərəcəli dilləri - anlayışların və əlifba simvollarının fəlsəfi təsnifatı (apriori dilləri) əsasında bəşəriyyətin dil təcrübəsindən təcrid olunmuş şəkildə yaradılmış beynəlxalq dil layihələri;

5) süniliyin beşinci dərəcəli dilləri- kibernetik dillər, riyazi dil kodları və ən sadə formada hər cür kodlar (maşın dilləri) adlandırıla bilər, lakin burada söz dili onsuz da adi mənadan fərqli bir şəkildə istifadə olunur. Belə bir dildə şifahi, hətta eksperimental olaraq danışmaq olmaz.

Süniliyin birinci və ikinci dərəcəli dilləri tarix boyu tədricən icmalar, qəbilələr, millətlər və xalqlar tərəfindən yaradılmışdır. Bunlar canlı və ya artıq ölü dillərdir. Üçüncü və dördüncü sünilik dərəcəli dillərə gəldikdə isə, onlar qısa müddət ərzində bir şəxs və ya bir qrup insan tərəfindən tarixi dil materialları əsasında və ya onlardan ayrı vəziyyətdə yaradılmışdır: beynəlxalq dillərin layihələri olaraq, əksər hallarda bunlar ölü dillərdir. Bu dillərin yalnız bir qismi həyata keçirilmişdir (Volyapyuk), bəziləri isə hələ də öz funksiyalarını yerinə yetirirlər (Esperanto və daha az dərəcədə digərləri). Yalnız süniliyin birinci dərəcəli dilləri şərti olaraq təbii (daha doğrusu, kvazi-təbii) adlandırıla bilər: belə dillər “kortəbii olaraq meydana gəlmiş” dillərdir.

Bu mənada, süniliyin ikinci və üçüncü dərəcəli dilləri yarı təbii- yarı süni dillər hesab edilir. Bunlardan birincisini özbaşına yarı təbii (kvazi-yarı-təbii) dil adlandırmaq olar: müəyyən normaya salınmamış xalq nitqinin anarxiyası və xaosu onlarda etnik qrupların dil praktikasının kortəbiiiliyi şüurlu şəkildə, müəyyən dərəcədə bəzi hallarda mütəşəkkil şəkildə aradan qaldırılmağa başlandı. Bu vəziyyətdə, süniliyin üçüncü dərəcəli dilləri eyni konvensiya ilə yarı süni adlandırıla bilər: onların lüğəti tarixi təkamül yolu ilə inkişaf etmişdir, yalnız leksik elementlərin seçimi (kökləri) və qrammatik sistemi sünidir. Süniliyin dördüncü dərəcəli dilləri tamamilə sünidir, belə ki, onlarda dil təkamülündən, dil gerçəkliyindən heç bir əlamət yoxdur. Süniliyin beşinci dərəcəli dilləri - riyazi dil kodları - super sünidir.

Süniliyin birinci və ikinci dərəcəli dilləri. Dilçilikdə millətdən əvvəlki dillər termini qəbul edilmir, ancaq qəbilə dilləri, millətlərin dilləri terminləri qəbul edilir. Qəbilə və millətlərin dilləri əsasən yazılmır, hətta yazılı dili olanlar da normallaşdırılmayıb və demək olar ki, çap olunmuş ədəbiyyatı yoxdur. Qəbilə dillərini

normallaşan millət dilindən əvvəlki dil adlandırmaq olar. Dildə sünilik nə qədər azdırsa, heç bir ədəbi norma və ya yazı ilə bağlanmayan şifahi nitqin dəyişkən elementi o qədər güclüdür.

Ümumdünya dilinin yaranması, fəaliyyət göstərməsi və gələcək inkişafı üçün yaradılan Dünya İnterlingvistika Mərkəzinin - Beynəlxalq Dil Akademiyası və filiallarının nəzarəti altında inkişaf etdirilməsinin milli dillərin fəaliyyətinə və inkişafına müsbət təsir göstərəcəyini kifayət qədər əsasla qəbul etmək olar.

Süniliyin üçüncü və dördüncü dərəcəli dilləri - posteriori və apriori. Süniliyin ikinci dərəcəli dilləri birinci dərəcəli dillər əsasında yaranıb. Bunlar normallaşdırılmamış dillər əsasında normallaşdırılmış dillərdir, yəni millət dillərindən əvvəlki dillərdən yaranan milli dillərdir. Üçüncü sünili səviyyəli dillər ümumdünya dilinin posterior layihələri, ikinci dərəcəli sünili dillərin materialları əsasında yarandı. Yer üzündə səslənən çoxsaylı dillər arasında süniliyin ikinci dərəcəsinə üçüncü dərəcəsinə keçid növlərinə aid nadir nümunələr mövcuddur. Bunun ən parlaq nümunəsinə Norveçdə rast gəlmək olar. Burada, demək olar ki, hər kənddə, hər vadidə, hər fiordun sahillərində bir ləhcə, hətta bir adət var idi. Norveçlilər rəsmi dilləri olan - danimarka-norveç, əsasən danimarka adlanan *riksmol* və ya “kitab” mənasını verən *bukmol* dilini birləşdirdilər. Lakin XIX əsrin ikinci yarısında şəhər əhalisinin və eyni zamanda ədəbiyyatın dilinə çevrilən bu xarici dilə qarşı şair-filoloq kəndli İvar Osei bir neçə kəndli ləhcəsinin elementlərindən ibarət yeni bir dilləndirmə yaratdı. Landsmolun əleyhdarları dili sünili olduğu üçün rədd etdilər, lakin dil ölkə daxilində yayıldı, bukmol qədər canlı və ədəbi oldu, Nyunorsk (Yeni Norveç) kimi tanındı və Norveç məktəblərinin böyük bir hissəsində tədris də bu dildə aparılır. Beləliklə, bir millətin iki milli dili meydana gətirildi. Bu yaxınlarda bukmol və nyunorsk dilləri əsasında yaradılan - samnorsk adlanan üçüncü bir dil meydana gəldi və bu, yaradıcılarının və dəstəkçilərinin planına görə Norveç xalqının vahid milli dilinə çevrilməlidir (Геннадий Фиш, 1963: 158-172).

Ehtimal ki, vahid sünili dil təbii olaraq bəşəriyyətin dil təcrübəsinə əsaslanaraq üçüncü dərəcəli süniliyin dili olacaqdır.

Oxuya bilməyən, yaza bilməyən, ədəbi normaları olmayan və ya bu normalardan istifadə etməyən bir dildə və ya ləhcədə danışan Yer kürəsinin əhalisinin əhəmiyyətli bir hissəsi hələ də dil inkişafının ilk mərhələsindədir. Dilçilik praktikasında ədəbi–milli standartlara əsaslanan cəmiyyətlər dil inkişafının ikinci mərhələsindədirlər, yalnız öz dillərində danışmırlar, həm də oxuyub-yazırlar. İnsanların nisbətən kiçik bir hissəsi (lakin yüz minlərlə insan var), üçüncü dərəcədə süniliyin bu və ya digər dil layihəsinə- beynəlxalq birliyə qoşuldu. Ümumbəşəri dil problemi sağlam bir elmi əsasda həll edildikdən və dünya xalqları yeni bir tipdə ortaq dil əldə etdikdən sonra insan cəmiyyəti tədricən üçüncü dilin yüksək inkişaf mərhələsinə yüksələcəkdir. Bəşəriyyətin lingvistik inkişafında dördüncü pilləyə yüksəlib-çatmayacağını indi mübahisə etmək çətindir, lakin nəzəri cəhətdən bu tamamilə məqbuldur.

1856-1858-ci illərdə Beynəlxalq Dilçilik Cəmiyyəti tərəfindən yaradılan komitə ilk dəfə olaraq bütün layihələri aşağıdakı şəkildə təsnif etdi:

1. posteriori (təbii dillərin materialı üzərində qurulmuş);
2. priori (təbii dillərlə ünsiyyətdən məhrum);
3. qarışıq növ.

Bu dildə danışanların kollektivinə münasibətdə beynəlxalq sünili dillər qeyri-ictimailəşmiş və ictimailəşmiş dillərə, geniş və dar sahədə yayılma dillərinə, sabit və qeyri-sabit, bir nəslin dillərinə və bir çox nəsillərin dillərinə, bir motivasiya dillərinə və bir çox motivasiya dillərinə bölünür.

D. Easton sünili dilləri “kompüter”, “köməkçi” (köməkçi) və “bədi” (sənətkarın dili - dilçiliklə əlaqəli olmayan və estetik dəyəri ifadə edən bir yazıçı tərəfindən yaradılan bir dildə) dillərə bölür (Лесевич, 1903: 65).

Richard Harrison sünili dilləri aşağıdakı şəkildə təsnif edir:

1. Posteriori tipli sünili dillər.
 - 1.1. Modifikasiya olunmuş təbii dil
 - 1.2. Modifikasiya olunmuş Sünili Dil
 - 1.3. İnteraktiv Sünili Dil Sistemi
 - 1.4. Yaxın əlaqəli təbii dillərin birləşməsindən yaranan sünili dil
 - 1.5. Heterogen təbii dillərdən yaranan bir dil.
2. Apriori tipli sünili dillər.
 - 2.1. Nitq fəaliyyəti prosesini nəzərdə tutur (fəlsəfi kateqoriyalı, məntiqi kateqoriyalı)
 - 2.2. Nitq fəaliyyəti prosesini nəzərdə tutmur (pazimologiya, pazimologiya (işarə dilləri)) (Исаев, 1991: 164).

Sünili dilləri leksik tərkibinə görə təsnif etməklə yanaşı, onların yaranma məqsədi və quruluş tərkibi də çox vaxt nəzərə alınır. M. Rosenfelder quruluş və məqsəd meyarlarından istifadə edərək dilləri belə qruplaşdırır:

Quruluşuna görə:

1. Avropa tipli
2. qeyri-Avropa tipli

Təyinatına görə:

1. məntiqi dil
2. köməkçi dil
3. eksperimental dil (Исаев, 1991: 169).

F.Veysəlli isə süni dillərin yaranmasında istifadə edilən prinsipləri belə təsnif edir:

1. aprioristik prinsip- insan dilini əvəz edə bilməyən simvollar sistemindən ibarət süni dil;
2. aposteriorik prinsip- təbii dillərin materiallarından istifadə edilməklə yaradılan süni dil;
3. qarışıq prinsip- hər iki pripsipin göstəricilərindən istifadə edilən süni dil (Veysəlli, 2007: 45-46).

Bütün anlayışların təsnifatına və köklərin əlifba simvolizminə əsaslanan universal dilin priori layihələri XX əsrdə yaradıldı. 1906-cı ildə səkkiz səhifəlik broşurada Edvard P. Foster (ABŞ) tərəfindən nəşr olunan Ro layihəsini nəzərdən keçirək. Sonradan bunun bir neçə nüsxəsi izlənilirdi və 1920-ci ildə Ro-İngilis dili lüğəti nəşr olundu. Yarım əsr keçdi və Ro yalnız bütün dünyada üzvlər də daxil olmaqla “həqiqətən də beynəlxalq bir cəmiyyətə” çevrilməyi xəyal edən (və ya xəyal?) bir ovuc xəyalpərəstin əyləncəsi olaraq qaldı.

Digər apriori layihələrində olduğu kimi, burada hər bir hərf bir simvoldur. Və bütün dil, ən kiçik detallarla ahəngdar şəkildə tərtib edilmiş bir sxem kimidir. Eba - olmaq, neba - olmamaq, ab el - mən, ad el - bu, taf - gün, tafab - bazar, tafac - bazar ertəsi, ba - şey,əşya, bab - element, babgad - hidrogen, beb - qaz, beba - buxar, bib - göy, bicam - hava, bical - iqlim, cibo - bərabər, cibno - qeyri-bərabər, cid - çox, cidno - bir az, eb selab – ümid etmək, eb keca - gəzmək ...(Foster, 1921: 18).

Praktiki istifadə baxımından priori dilləri tamamilə uğursuz oldu. Əsas problem fəlsəfə ilə müəyyənləşdirilməli olan anlayışlar arasındakı təbii sərhədlərin məhv edilməsi və elm adamlarının beynəlxalq ünsiyyət üçün uyğun olmayan daha çətin bir dil yaratması idi. Digər səbəb isə, priori dilinin simvollar üçün böyük yaddaş tələb etməsi idi.

Posteriori dilləri təbii dillərdən alınan fonetik, leksik, semantik, qrammatik elementlər əsasında yaranır. Posteriori süni dillər təbii dillərdən daha sadə quruluşdadır.

2. İnterlingvistlər üçün medializasiya (ortalama) prinsipi maraqlı doğurur, buna əsasən İ. Veisbart Medialın (1922) layihəsi qurulmuşdur. Bu prinsip beynəlxalq dil sözünün iki və ya daha çox milli dildən meydana gəlməsindən ibarətdir. Məsələn, Veisbart alman dilindəki freude və fransız dilindəki joi (jua) sözlərindən, “sevinc” mənasını verən joide (joyde) sözünü düzəldir. Bu prinsipə əsasən bir neçə digər dillərarası layihələr, xüsusən də 1960-cı ildə ABŞ-da Ceyms Kuk Broun tərəfindən nəşr olunan loqlan dili yaradıldı. Bu dil üçün səkkiz təbii dildən əhəmiyyətli (leksik cəhətdən tam dəyərli) sözlər medializasiya olunmuşdur, məsələn groda - böyük, blana - mavi və s. Medialized lüğəti süniliyin üçüncü dərəcəsiindən dördüncü dərəcəsinə keçid olaraq xarakterizə edilir (<https://en.wikipedia.org/wiki/Esperanto>).

Süni dil layihələrinin quruluşunu aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar:

1. Apriori dilləri - anlayışların məntiqi və ya empirik təsnifatları əsasında yarananlar: loqlan, lojban, ro, solresol, ifquill, ilaks;

2. Posteriori dilləri – mövcud dillərin lüğəti əsasında qurulmuş dillər: interlingua, oksidental;

3. Qarışıq dillər - sözlər və söz formalaşması qismən qeyri-süni dillərdən götürülmüş, qismən süni icad edilmiş sözlər və söz quruluşu elementləri əsasında yaradılmış dillər: volapyuk, ido, esperanto, neo.

Süni bir dilin həqiqiliyini üç amil müəyyənləşdirir: məqsəd, orijinallıq və ölçü.

Tarixən süni dil yaradanlar əvvəlcədən öz məqsədlərini müəyyənləşdirmiş, sonra isə bu istiqamətdə layihə hazırlayıb gerçəkləşdirmişlər. Dilin məqsədi ən aydın müəyyənləşdiricidir. Süni dilin ölçüsü də vacibdir. Belə ki, bu dillər yalnız sözlərin miqdarını yox, eyni zamanda məlumatın nə dərəcədə söylənilə biləcəyini göstərir: say sistemlərinə və ya müəyyən sintaktik vəziyyətlər üçün qaydalara sahib olmayan dillər bir çox fikirləri izah olunmaz hala gətirə bilər. Bu amil ədəbi və əyləncə dairələri üçün inkişaf etdirilən bir çox dillərin iflasa uğramasıdır: öz məqsədləri üçün mövcud olan orijinal qrammatika və söz ehtiyatlarını ehtiva etdikləri halda, bir neçə yüz qeyri-dəqiq söz və bəzən mövcud olmayan qrammatika ilə öyünürlər. Model Dillər elektron bülleteninin redaktoru Ceffrey Henningin sözlərinə görə, “Süni dil ünsiyyət üçün istifadə ediləcək bir dildir. Belə bir dil ən azı 1000-2000 sözdən ibarət bir lüğət və detallı bir qrammatika tələb edir”. Süni dil təbii dillər əsasında formalaşır, lakin təbii dil əsasında formalaşmayan dillər də mövcuddur.

Beləliklə, süni beynəlxalq dilin yaradılması perspektivlidir, baxmayaraq ki, hadisələrin əlverişli inkişafı ilə beynəlxalq dilin təbii şəkildə işlənməsi “ingilis, ispan və ya rus kimi böyük milli dillərdən biri” tərəfindən

həyata keçirilə bilər (Бодуэн де Куртенэ, 1963: 139). Dillərin güclənməsi və ya əksinə məhv edilməsi xalqların xarici həyat şəraitinə, subyektiv və obyektiv amillərə kömək edir.

Təbii dildən fərqli olaraq süni dil müxtəlif elm sahələrini əhatə edə bilər. Bu baxımdan süni dillər aşağıdakı şəkildə təsnif edilir:

1. Proqramlaşdırma dilləri və kompüter dili (kompüterlərdən istifadə edərək məlumatların avtomatik işlənməsi dilləri).

2. İnformasiya dili (müxtəlif məlumat emal sistemlərində istifadə olunan dillər);

3. Formal dil (elmi faktların və riyaziyyat, məntiq, kimya və digər elmlərin nəzəriyyələrinin simvolik qeyd olunması üçün nəzərdə tutulan dillər);

4. Mövcud olmayan xalqların ədəbiyyatda və kinematoqrafiyada yaradılmış dilləri (Bədii və ya əyləncəli məqsədlər üçün yaradılan, mövcud olmayan xalqların dilləri, məsələn: “Avatar” filmi və “Star Trek” elmi fantastik seriyası üçün Mark Ocran tərəfindən icad edilmiş Na-V dili, J. Tolkien tərəfindən icad edilmiş Klingon və Elven dili);

5. Beynəlxalq yardımçı dillər (planlaşdırılmış) - təbii dillərin elementlərindən yaranmış və millətlərarası ünsiyyət üçün köməkçi vasitə kimi təklif olunan dillər (ido, volapük, interlingua, esperanto, loglan, oktal və s.).

Hal-hazırda, planlaşdırılan dillərin başqa bir tətbiqi sahəsi müəyyən edilmişdir - maşın tərcüməsi sahəsi. Məsələn, DLT (Distribuita Lingvo-Tradukado) yayılmış tərcümə layihəsində Esperanto daxili dil üçün əsas götürülür. Layihənin məqsədi İnternet üçün maşın tərcüməsi sistemi yaratmaqdır. DLT layihəsində, göndərmədən əvvəl bütün mesajlar bir daxili dilə tərcümə olunur və bu formada şəbəkə vasitəsilə göndərilir. Mesajı aldıqdan sonra yenidən alıcının dilinə tərcümə olunur. Beləliklə, hər bir istifadəçi mesajları yalnız öz dillərində göndərir və qəbul edir.

Planlaşdırılan bir dilin digərlərindən üstün cəhətləri odur ki, bu, bir tərəfdən tam ünsiyyət vasitəsidir, praktikada sınaq, digər tərəfdən də süni olduğuna görə rəsmiləşdirmək daha asandır.

6. Süni intellekt dili- Süni intellekt robotların dilidir. Bu dil fikri daha sürətlə ifadə etməyə hesablanır. “Facebook” çat botları öncə ingilis dilində ünsiyyətdə olsalar da, sonradan sürətli ünsiyyət üçün yeni dil yaradıblar. Robotlaşmağa doğru böyük bir yol almış, lakin dilin fəaliyyəti nəticəsində yaranan ünsiyyət forması hələ ki ən optimal variant olaraq qalmaqdadır (<http://heb.science.gov.az/>).

Nəticə

Beynəlxalq süni dillərin cəmiyyətdə və müxtəlif elm sahələrində mühüm rolu vardır. Belə ki, kimya, riyaziyyat, nəzəri fizika, kibernetika, rabitə, stenoqram, kompüter və məntiq elmlərində süni dillərin rolu əvəzəlməzdir. Məqalədə təbii dil və süni dil terminlərinin izahı verilir, təbiilik və sünilik dərəcələri müəyyənləşdirilir. Süni dil layihələri quruluşuna görə apriori dilləri, posteriori dilləri və qarışıq (hibrid dil) dillər kimi təsnif edilir. Müxtəlif elm sahələrini əhatə edə bilməsi baxımından süni dillər proqramlaşdırma dilləri, informasiya dili, formal dil, planlaşdırılmış dil, qondarma dil (uydurma dil), süni intellekt dili şəklində qruplaşdırılır. Dil süniliyinin beş dərəcəsi ayırılır və süniliyin dördüncü dərəcəli dillərinin tamamilə süni olduğu, onlarda dil təkamülündən, dil gerçəkliyindən heç bir əlamət olmadığı qənaətinə gəlinir. Lakin təbii və süni dillər arasında keçilməz sədd çəkmək olmaz, çünki təbii dillər hər bir süni dil üçün baza rolunu oynayır. Həm təbii, həm də süni dillər insan təxəyyülünün müəyyən normalarla tənzimlənmiş ifadə vasitələridir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, IV cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
3. Manafoğlu R., Tağısoy N., Kamal R.. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2010, 164 s.
4. Veysəlli F. Dil. Bakı: Təhsil NPM, 2007, 291 s.
5. Veysəlli F.Y. Semiotika. Bakı: Mütərcim, 2010. 336 s.
6. АН СССР. Государственная Академия Истории материальной культуры имени Н.Я. Марра. Л.: ГСЭИ, 1936, 537 с.
7. Бодуэн де Куртенэ И.А. К критике международных искусственных языков // Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. II, М., 1963, с. 365 с.
8. Бодуэн де Куртенэ И.А. Язык и языки. “Брокгауз и Эфрон”, т. 16, 1904, 542 с.
9. Булаховский Л. На путях материалистического языковедения. Правда, 13 июня 1950 г.
10. Геннадий Фиш. Норвегия рядом. Москва: Сов. писатель, 1963, 480 с.
11. Денисов П. Н. Принципы моделирования языка. М.: Наука, 1965. 208 с.
12. Исаев М. И. Проблемы международного вспомогательного языка. М.: Наука, 1991, 263 с.
13. Кондратов А. М. Звуки и знаки. М.: Знание, 1966. 208 с.

14. Костомаров В.Г. Проблема общественных функций языка и понятие «мировой язык» / В.Г. Костомаров // Социолингвистические проблемы развивающихся стран. – М.: Наука, 1975, 370 с.
15. Лесевич В. В. Международный язык культурных сношений. - “Русская мысль”, 1903, № 2, стр. 284
16. Поль Лафарг. Язык и революция. Французский язык до и после революции. Перев. с франц. М.-Л., Изд-во “Academia”, 1930, стр. 30.
17. Zamenhof L.L. - Дрѣ. Эсперанто. Международный языкъ : Предисловіе : Полный учебникъ por Rusoj. Варшава, 1887, 232 с.
18. Foster E.P. Roup English key to Ro, the world language. The Ro Language Society, Waverly, West Virginia, USA, 1921, 32 p.
19. Jespersen O. Nature and Art in Language. Copenhagen, 1933, 434 p.
20. <http://heb.science.gov.az/>
21. <https://en.wikipedia.org/wiki/Esperanto>

Rəyçi: prof. A.Bayramov

Göndərilib: 01.08.2020

Qəbul edilib: 03.08.2020